

Ismertetések

Zoltán András: Slavo-Hungarica. Tanulmányok a szláv–magyar nyelvi kapcsolatok köréből

Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 2024. 191 l.

Zoltán András olyan szlavista, akinek a munkásságában fontos, sőt meghatározó szerepet játszanak a magyar vonatkozású témák, pontosabban a szláv–magyar nyelvi, továbbá irodalom- és művelődéstörténeti kapcsolatok. Mind az igény, mind a képesség megvan benne arra is, hogy az ilyen tárgyú írásait tanulmánykötetekbe rendezze. Ezt bizonyította a *Szavak, szólások, szövegek* című gyűjtemény (Zoltán 2005), és ezt tanúsítja a most ismertetendő összeállítás is.

Ez az újabb kötet válogatás azokból a magyar nyelvű és érdekeltségű tanulmányokból, amelyeket Zoltán András az elmúlt húsz évben készített. Az írásokat két nagyobb csoportba rendezve olvashatjuk: *Szláv a magyarban* (9–134) és *Magyar a szlávban* (135–150). A két egységet egyfelől az *Előszó* (7–8), másfelől több jegyzék foglalja keretbe: a hivatkozásokban szereplő szakirodalomé (151–177), a tanulmányok eredeti megjelenési helyét feltüntető lista (179), a magyar szómutató (181–183) és a névmutató (185–191).

Az előszóból értesülhetünk arról, hogy az újrakiadásra való előkészítés során a szerző a tipográfiát és a hivatkozásrendszert a *Magyar Nyelv* szokásaihoz igazítva egységesítette. Egyetérthetünk azzal, hogy az újraközlés alkalmát nem használta fel arra, hogy vitatkozzék azokkal a bírálókkal, amelyek etimológiai magyarázatait eredeti megjelenésük óta érték. A hagyományos előszói funkciók közé tartoznak a köszönetnyilvánítások; ezt a feladatot a szerző körültekintően és helyes arányérzéssel teljesíti.

A válogatott tanulmányok első csoportja, a *Szláv a magyarban* sokkal terjedelmesebb a párjánál, de ez egyáltalán nem tűnik egyenetlenségnek, hanem természetesen adódik a témakínálatból. Az írások nem az eredeti megjelenésük időrendjében követik egymást, hanem lényegében a tágabb témakört átfogók felől haladnak a részletkérdéseket taglalók felé.

A *Szláv a magyarban* című csoport 18 tanulmányt tartalmaz. Közülük az általánosabb, átfogóbb témájúakból leginkább az a vitakérdés érdemel kiemelést, hogy a szláv alapnyelv (az összláv) mikor vált szét a ma ismert szláv leánynyelvekre. A hazai szlavisztikában uralkodónak tekinthető nézet szerint a nagy szláv expanziót (6–7. sz.) követően az összláv nyelv a mai értelemben vett szláv nyelvekre bomlott szét. Ebből következően a honfoglaló magyarok már önálló szláv nyelveken beszélő népeket találtak a Kárpát-medencében.

Zoltán András azonban szembeállítja ezzel azt a véleményt, amelyet Trubeckoj 1920 táján (sőt már előbb, az első világháború idején is) képviselt. Trubeckoj elgondolásának lényege az, hogy egy nyelv akkor bomlik fel több nyelvre, amikor nyelvjárásai már nem képesek közös innovációkat végrehajtani. Az összláv esetében az utolsó közös innováció az úgynevezett „jerek” (ѣ, ѥ) kiesése, illetve megváltozása bizonyos pozíciókban a 10–12. században, tehát Trubeckoj az összláv korszak végét a 12. századra teszi. (Trubeckoj véleményének magyarországi fogadtatásáról – beleértve tudománytörténeti és politikai részleteket is – ld. a most ismertetett kötet egyik tanulmányát: 32–34).

Trubeckoj elgondolásának híveként Zoltán levonja azt a következtetést, amely az elméletből a szláv–magyar kapcsolatra adódik. Eszerint a honfoglalás idején és azt követően a magyarság nem egyes, önállósult szláv nyelvekkel találkozott, hanem összláv dialektusokkal.

Mivel a legrégebbi szláv jövevényszavak zöme nem tájszó, hanem a magyar nyelvterület egészen elterjedt elem, szükségszerűen arra következtethetünk, hogy ennek a szóképzletnek az átvételére nem szórványos, határ menti érintkezéssel került sor, hanem nagyobb számú néptömegnek a Kárpát-medence központi területein történt beolvadásával, vagyis szubsztrátum jelleggel.

A beolvadó szláv népesség nyelvét az ennek a szubsztrátumnak a kutatásában kiemelkedő szerepet játszó Helimcskij az általa pannóniai szlávnak nevezett, a déli és nyugati szláv vonásokat ötvöző dialektusban jelöli meg. E nyelvjárás rekonstruálásának forrását éppen a magyar nyelv szláv jövevényszavai képezik.

Helimcskij érdemeit elismerve és hangsúlyozva Zoltán felhívja a figyelmet az elképzelés túlzásaira, egyoldalúságára is. Egyrészt rámutat, hogy a helyben talált szlávokon kívül a magyarság természetesen a környező szláv nyelvekkel szintén kapcsolatba került. Másrészt (Kniezsa István és Dénes György eredményeit hasznosítva) kimutatja, hogy a Kárpát-medencében a pannóniai szlávnak nevezett mellett léteznie kellett egy bolgáros dialektusnak is.

Az utóbbi tény különösen jelentős a szláv nazális *ę* és *o* hangokat tükröző jövevényszavaink történetének szempontjából. A bolgárban (és persze nyelvjárásában) ugyanis ezeknek a magánhangzóknek a denazalizációja később ment végbe, mint a szláv nyelvek többségében. A bolgáros nyelvjárás Árpád-kori jelenlétének feltételezése a Kárpát-medencében megingathatja azt a hagyományos elképzelést, hogy a *rend*, *galamb* típusú számos jövevényszavunk átvételére feltétlenül a 10. század vége előtt került sor.

Akad a kötetben olyan tanulmány is, amely a honfoglalás előtti szláv–magyar kapcsolatok ügyét tárgyalja. A gondos elemzés számos olyan állítást leplez le, amely pontatlan, sőt megalapozatlan, ugyanakkor Zoltán ügyel arra, hogy ne mossa velük össze a reális, de nem kellően igazolható felvetéseket. Erre az eredményre jut: „A honfoglalás előtti szláv–magyar nyelvi kapcsolatoknak egyértelműen bizonyítható nyomai tehát nyelvünkben nem maradtak fenn” (24).

Egy-egy tanulmány a honfoglalás utáni anyag vizsgálatát időben (a 11. századra), illetőleg témájában (a keresztény terminológia bizánci rítusú szláv elemekére) szűkíti.

Az időbeli szűkítés lehetősége persze viszonylagos: a 11. században feljegyzett szórványok egy része 10. századi átvétel eredménye is lehet. Mint már láthattuk, a nazálisos jövevényszavak esetében Zoltán kételkedik a 10. század végi korszakhatár valóságában. Használhatóbb korjelzőnek tűnik a „jerek” sorsa: ha ezek *i* és *u* hangokként kerültek a magyarba, akkor az őket tartalmazó jövevények valószínűleg a 12. század előttiek.

Ami a bizánci rítusú terminológia elemeit illeti, Zoltán szerint a bizonyíthatóan balkáni eredetűek tartoznak a körükbe: a *karácsony* és a *pitvar*, valamint a *hálát ad* kifejezés.

A Zaicz Gábor által szerkesztett *Etimológiai szótár*hoz (ESz., 2006) Zoltán nem klasszikus értelemben vett ismertetést készített, hanem főleg a szláv vonatkozású anyagot érintő széljegyzeteket fűzött. A gondos szemle sok betűhibára, átírási hibára hívja fel a figyelmet, de olyan elvi kérdésekre is rámutat, amilyen például a szláv igekötős összetételek téves kezelésmódja. Az áttekintés erényei közül alapossága mellett szeretném kiemelni, hogy feltárja a szótárnak az EWUng.-tól örökölt hibáit, ugyanakkor körültekintő, korrekt módon jelzi azokat a helyeket, amelyeken a tévedések nem varrhatók az EWUng. „nyakába”.

A kiemelkedő szlavista etimológusok közül egy-egy tanulmány Hadrovics Lászlónak és Kiss Lajosnak állít emléket. Ezek az írások már csak terjedelmükből adódóan sem lehetnek nagyon részletesek, de találóan villantják fel a két tudós munkásságának néhány figyelmet érdemlő eredményét. A portrékat Zoltán személyes emlékeivel is színesíti. Kiss Lajosét pedig egy saját etimológia közreadásával is gazdagítja a két *seb* főnévről (‘sérülés’, ill. ‘gyorsaság; a víz sodra’) és a velük korreláló *sebes* (‘sérült’, ill. ‘gyors’) melléknévpárról. (Ennek a szófejtésnek a részletes értékeléséről ld. Horváth László: A két *seb* ügyében: Magyar Nyelv 111 [2015]: 458–464). Az elemzést tanulmánygyűjteményének előszavában maga Zoltán is megemlíti, tökéletesen elfogadható indoklással utalva arra, hogy írásának a gyűjteménybeli újraközlését nem kívánta a bírálatra adott válasza felhasználni.)

Emlékszem, hogy 2013-ban milyen megdöbbenést keltett a *Magyar Nyelv* olvasóinak körében Holler László újfajta szófejtése a *király* ügyében. Ugyanezek a magyar nyelvtörténészek egyetértéssel és elégedetten fogadták, hogy még abban az évben Zoltán András személyében egy szakértő szlavista is megerősítette hang- és jelentéstani vonatkozású ellenvéleményüket. Ugyanakkor Zoltán rávilágított, hogy a szó származtatásában a Holler-féle magyarázattól függetlenül mégis van valódi hangtani furcsaság is: az, hogy a *király* forma helyett *karály*-féle alak volna várható...

A *denevér* szót az EtSz. ismeretlen eredetűnek tartja, és ebben az újabb etimológiai szótárak is követik. Zoltán viszont – igaz, alapos finomítással – felújításra érdemesnek tartja Edelspacher Antal szláv alapú szófejtési ötletét (1876). Egy ’denevér’ jelentésű szláv **netopyr*’-féle alakról lehet szó; ebből a magyarban a *tenevér* ~ *denevér* hangátvetéssel keletkezhetett. Maga a szláv szó vitatott eredetű; (elhomályosult) összetett szó lehet. Zoltán a szlavisztikai szakirodalomból többféle magyarázatát is ismerteti; ezekben részint egymással összefüggő, részint egymásnak ellentmondó jelentéstani megközelítések bukkannak fel: ’madárféleség’, ’pillangó’, ’éjszakai repülő lény’ stb. A magyarba nemzetközi szóként (főleg a németből) bekerült *vámpír* végső soron összefügg azzal a szláv összetett szóval, amely a magyar *denevér*-hez alapul szolgálhatott. A *denevér* ismert szinonimája, a *bőregér* az EWUng. szerint egyszerűen magyar összetétel eredménye. Hadrovics nyomán Zoltán szívesen számolna a német *Fledermaus* ’denevér’, tkp. ’röpködő, cikázó egér’ > **Ledermaus* tkp. ’bőregér’ népetimológias tükörfordításával.

A Juhász Dezső tiszteletére összeállított emlékkönyvben (2015) Zoltán annak a jegyében egyesítette a *darázs* és *vizsga* szavak eredeztetéséről szóló mondanó-ját, hogy mindkét főnév olyan igéből való elvonással jöhetett létre, amely szláv eredetű lehet.

A *vizsga* esetében a kiindulás természetesen a *vizsgál* ige. Ezt az EWUng. ismeretlen eredetű tőből származtatja. Králik szlovák nyelvész viszont olyan szláv igéből magyarázza, amely (’kiéget’ jelentéssel) a nemesfémek tűzpróbájával kapcsolatos. Zoltán elismeréssel, egyetértéssel támogatja ezt a származtatást; csak annyiban módosítja, hogy tágítja az ige lehetséges forrásaként szóba jöhető szláv nyelvek körét.

A *darázs* eredeztetéséhez Zoltán azt az ötletet használja fel, amellyel Dankovszky Gergely (1833) a rovar nevét (’irritáló lény’ jelentéssel) a csehből származtatta. A szemantikai alapot megtartva, de az elképzelést más szempontokból lényegesen javítva Zoltán a *darázs* főnevet egy **darácsol* ’bosszant, irritál’ igéből való elvonás eredményeként tartja magyarázhatónak, természetesen bevallva az ige adatolatlanságát. (Lábjegyzetben kiemeli, hogy a kézimumkázásból ismert *darácsol* már a *darázs* származéka, tehát a főnév eredete szempontjából elhanyagolható.) Az elvonáshoz (a hangalakra tekintettel is) jó analógia a *varácsol* > *varázs*. A *darázs* elvonásához szolgáló **darácsol* a szláv **dražiti* ’ingerel, irritál’ átvétele lehet. Mindezt figyelembe véve nem könnyű felelni arra, milyen eredetminősítést kapjon a *darázs* egy etimológiai szótárban. Zoltán felvetése feltétlenül említést érdemel; ugyanakkor ő maga is jelzi azt a súlyos nehézséget, amelyet a *darácsol* ’irritál’ adatolatlansága jelent. Véleményem szerint az egyik járható út „az ismeretlen eredetű” minősítés megtartása, mégpedig úgy, hogy ismertetjük Zoltán ötletét, de jelezzük, hogy az ige adatolatlansága megakadályozza az életbe léptetését. (Jelenleg a Gerstner Károly szerkesztette *Új magyar etimológiai szótár* ezt

a megoldást képviseli.) A másik lehetséges út ilyenféle lenne: „Bizonytalan eredetű, talán elvonás eredménye egy **darázsol* 'irritál' igéből; ez pedig egy szláv **dražiti* 'ua.' átvétele. A szemantikailag megalapozott eredeztetésben azonban súlyos nehézség a számításba vett magyar ige adatolatlansága.”

Az EWUng.-ban belső keletkezésüként kezelt *kószá* eredetét Zoltán szláv irányban keresi, és átadójaként a (kárpát)ukránt valószínűsíti.

Egy olyan kötetben, amelyet Nyomárkay István emlékére állítottak össze, Zoltán András *Varia etymologica* címmel apró etimológiai hozzászólásokat gyűjtött csokorba. Közülük a nyelvművelő vonatkozású és a 2005-ös Zoltán-tanulmány-kötet egyik írásához is kapcsolódó *farvíz* volt számomra a legérdekesebb.

A *Jelentéstani kérdések régi szláv jövevényszavaink köréből* című tanulmány a *parázna* ügyében meggyőzően hidalja át a szláv 'üres' és a magyar 'szajha' jelentésének eltérését, de a túlságosan általános cím nem szerencsés.

Művelődéstörténeti vonatkozású a *hoszpodár* használatának körüljárása.

Nem látom viszont meggyőzőnek azt a kísérletet, amely szláv mintát keres a jövő idő *fog* segédigéjének kialakulásához (az aligha átlátható jelentésű ukrán *яму*-val kapcsolatban).

Elfogadható, hogy a *Szláv a magyarban* egységhez sorolja a kötet azt a két tanulmányt, amelyekben voltaképpen német hatások játsszák a főszerepet: mind az orosz *начкун* és a magyar *pancser* ügyében, mind a *szabadon bocsát/enged* kifejezéssel kapcsolatban. Mindkettő érdekes olvasmány, és a meggyőző erő sem hiányzik belőlük. Az elsőben talán túl későn kerül szóba a magyar *pancser*; a másikkal pedig általános volta miatt megtévesztő a címe (*Szláv analógiák magyar szólásokhoz II.*).

A *Magyar a szlávban* csoportban három tanulmány kapott helyet.

A *Magyar szavak az ófehéroroszbán* a téma szokatlansága miatt is felkeltheti a magyar olvasó figyelmét. Gondosak és fontosak benne a lengyel elemek közvetítő szerepét értékelő kitérések. Hangulatosak Zoltán személyes emlékei Pusztai Ferencről. A második tanulmány a meglehetősen ismeretlen ómagyar *szereńcs* 'útonálló' nyomát fedezi fel a kárpátukránban, a harmadik pedig magyar tárgyú hamisítások, anakronizmusok részleteit tárja fel egy régi orosz krónika szövegében.

A tanulmánykötetet kiegészítő hivatkozásjegyzék mintegy 570 tételből áll. A gyűjtemény használatát nagyban segíti a körülbelül 320 elemből álló magyar szómutató és a mintegy 520 tételes névmutató.

A kötet gazdag tartalma lenyűgözi az olvasót. A tanulmányokban mindvégig megmutatkozik a szerző alapossága, igényessége, ötletessége. A szöveg megfogalmazása, a gondolatvezetés mindenütt logikus és olvasmányos. „A kákán is csomót keresve” megemlítem, hogy a tanulmányok címadása nem mindenütt szerencsés, néhol konkrétabban, pontosabban is tükrözhetné a tartalmat.

Zoltán András tanulmánykötete természetesen elsősorban a szerző érdeme, de köszönet illeti mindazokat, akik a létrehozásában közreműködtek. Mindenki sokat tanulhat belőle, akit behatóan vagy érintőlegesen érdekel a magyar vonatkozású szlavisztika. Szeretném kiemelni a kötet tudománytörténeti jelentőségét, valamint azt a szerepet, amelyet az oktatásban kaphat. Nemcsak a konkrét tudásanyagra gondolok, hanem a szerzőnek mindazokra az erényeire, amelyeket követésre ajánlok a fiatal kutatóknak.

HORVÁTH LÁSZLÓ
ELTE Nyelvtudományi Kutatóközpont